

עקרונות מנחים במדיניות הרווחה ושורשיהם במשנתו של הרמב"ם

לאה זנבר¹

המאמר סוקר סוגיות מרכזיות במדיניות הרווחה הנוהגת בישראל ומנסה לענות על השאלה אם יש להן שורשים במשנתו של הרמב"ם. אלה סוגיות הליכה הנסקרות במאמר: התפיסה המנחה את הסיוע לנוקקים; מערך המיסוי; סיוע בעת אבטלה; עידוד השיבה לעבודה; מהגרי עבודה ומהות הסיוע הסוציאלי.

דיון השוואתי בין סוגיות אלה לבין עקרונות הרווחה העולים ממשנתו של הרמב"ם מלמד שדברים אשר נכתבו לפני מאות בשנים מהווים גם כיום אבני יסוד בעיצובה של מדיניות הרווחה. הבחנות אלה תורמות לעיצוב מדיניות הרווחה הנוהגת בארץ, להבנתה ולגיבושה, ויכולות להוות מודל שישמש את מקבלי ההחלטות. הבחנות אלה תורמות גם להבניית גישה טיפולית מתאימה בעבודה עם אוכלוסיות רווחה דתיות.

מבוא

עם עיצובה של מדיניות הרווחה הנוהגת בישראל, הממשיכה ומתגבשת גם בשנים האחרונות, עולות השאלות בדבר אופייה היהודי ואם הוא משתקף במדיניות זו. שיח מעין זה נסב אודות המשפט האזרחי כולו, בניסיון לבחון כמה הוא דומה למשפט העברי ובמה שונה ממנו ואם ניתן לאמץ את המשפט העברי אל תוך המשפט האזרחי. הדעה הרווחת היא שהזיקה בין המשפט העברי לחקיקה הישראלית רופפת מדי וכי רבים הם הפערים בין משפטי התורה לאלה הנהוגים כיום במדינת ישראל (אברהם, 2004). שאלה דומה נשאלת

---

1 בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן; בית הספר לעבודה סוציאלית, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון; בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית אשקלון.

אודות מדיניות הרווחה הנוהגת כיום בארץ: האם ניתן לומר שעקרונות היהדות משתקפים במדיניות הרווחה על ביטוייה התחוקתיים?

כדי לענות על שאלה זו, יש להציג שאלה מקדימה: כיצד מוגדרת מדיניות רווחה? המשגה תיאורטית של המושג "מדיניות רווחה" מובילה אותנו לתיאוריות מרכזיות של צדק חברתי, המדגישות את חשיבות הסיוע לנזקקים. על רקע תיאוריות אלה תיבחן שאלה זו: האם סוגיות הליכה של מדיניות הרווחה מוכרעות כיום כפי שמשתקף ועולה ממשנתו של הרמב"ם?

בחירת הרמב"ם כמקור לעיון ולהשוואה של סוגיות הרווחה נבעה מכך שאין שני לו בקיבוץ פסיקותיה ההלכתיות של הגמרא למשנה סדורה, המביאה לפני הקורא את כל פסקי היהדות בצורה מקיפה ומלאה, בחיבורו המונומנטלי מְשֵׁנָה תורה. ייחודיותו של הרמב"ם בעריכת חיבור זה היא בכך שערך את כל הפסקים לפי נושאים (במקומותיהם המקוריים הם מופיעים על פי לוגיקה שונה, אסוציאטיבית), וכן חידד את טעמי הפסקים והשלכותיהם על פי תפיסת עולמו ועל פי שורשיהם הפילוסופיים והמוסריים, באופן המאפשר להעמיק בתפיסות המנחות את הפסיקות ההלכתיות ולהתאימן לסוגיות הליכה המקבילות להן (גרוסמן, 1994; טברסקי, 1992).

מאמרים רבים עוסקים בהצגת עקרונות הרווחה הסוציאלית הבאים לידי ביטוי בכתבי היהדות (בר-אילן, 2007; הלינגר, 2004; שרלו, 2010; Dalin, 1997; Bartram, 2003; Dorff, 1995; Jacobs, 2008). בחלקם הם מתייחסים לרמב"ם כמקור ספציפי יותר (Brick, 1989; Doron, 1978; Leighninger, 2008; Macarov, 1993), אך ככל הידוע לנו, לא נבדקו שורשיהן ההלכתיים של סוגיות הרווחה ולא נערכה השוואה בינן לבין סוגיות הרווחה, כפי שהן מוכרעות כיום במדינת ישראל, ובכך חידושו של חיבור זה. תרומתו של חיבור זה תהיה בהעמקת חקר מדיניות הרווחה וביטוייה בחקיקה לאורם של כתבי הרמב"ם.

במקרים שבהם אין הכרעה במשפט האזרחי נפסק כך: "ראה בית המשפט שאלה משפטית הטענה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום, של מורשת ישראל" (חוק יסודות המשפט התש"ם-1980). לאור הנחיה זו, ביכולתו של ניתוח השוואתי זה להציע מודל של מדיניות רווחה, אשר מתוכו יתאפשר גם לתת מענה לסוגיות שונות שטרם ניתן להן המענה ואשר ניתן לשוב ולשאוב אותו מהלך רוחה של היהדות. מודל זה יוכל להוות כלי עזר בידי המחוקק ולהנחות את מקבלי ההחלטות. בהיבט הזה תורם מאמר זה את תרומתו לעיצוב מדיניות הרווחה הנוהגת בארץ, להבנתה ולגיבושה.

בהיבט אחר, הממצאים והתובנות המובאים במאמר יכולים לתרום ידע למטפלים באוכלוסיות רווחה שונות, ביניהן אוכלוסיות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, המתדפקות על

דלתות הרווחה. בולט בתוכן המגזר החרדי שבעבודה עמו נדרשת רגישות תרבותית רבה והתחברות למקומו האישי-הדתי. אם יתברר ששורשי מדיניות הרווחה הנוהגת בארץ נטועים במשנתו של הרמב"ם (והיהדות בכללותה), יוכלו המטפלים לרתום ביתר קלות את לקוחותיהם לתהליך הטיפולי ולסיוע הסוציאלי. לצד הצגת הזכויות שבסיוע, יתקבלו גם החובות הכרוכות בו, כפי שיתואר בהרחבה במאמרנו זה.

סוגיות הליכה של מדיניות הרווחה שנדון בהן במחקר זה הן חשיבות הסיוע לנזקקים, מערך המיסוי, היחס כלפי בלתי מועסקים ואופיו של הסיוע הסוציאלי. סוגיות אלה הן בין הסוגיות המרכזיות השבות ועולות בשיח הציבורי, ויישובן יעצב את פניה של מדינת הרווחה. מלבדן תיבחן גם סוגיית מהגרי העבודה, אשר נידונה רבות בימים אלה וטרם הגיעה להכרעה.

עקרונות מנחים במדיניות הרווחה

מדינת רווחה היא זו אשר מכירה באחריותה לרווחת אזרחיה ולהבטחת איכות החיים שלהם ואשר מממשת אחריות זו הלכה למעשה (קטן, 2000; Walker, 1991). אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990) הציע שלוש גישות מאפיינות של מדינת רווחה: סוציאל-דמוקרטית, ליברלית ושמרנית.

הגישה הסוציאל-דמוקרטית רואה את מחויבות מדינת הרווחה להבטיח איכות חיים הולמת לאזרחים בתחומי הכלכלה והחברה. גישה זו תופסת עוני ומצוקות חברתיות כתולדה של גורמים חברתיים-מבניים, ועל כן היא רואה זאת כאחריותה לספק להם מענה. מענה זה כולל קשת רחבה של שירותים: הבטחת הכנסה, שירותי בריאות ציבוריים, חינוך ממשלתי ודיוור הולם.

הגישה הליברלית גורסת שאין המדינה יכולה לקבוע מה הם הצרכים המרכזיים של תושביה, ואף אין זה תפקידה. מעורבותה של המדינה בנושאים חברתיים כרוכה בייזום ובהפעלה של חוקים שונים, המאלצים אזרחים להעביר לה באמצעות מערכת המיסוי תגמולים כספיים שקיבלו תמורת עבודתם. חוקים אלה פוגעים, מנקודת המבט הליברלית, בחירותם של האזרחים, כמו גם במוטיבציה שלהם להשתלב בעולם העבודה ולקדם את מצבם בכוחות עצמם. הגישה הליברלית גורסת שיש לספק שירותי רווחה על ידי יצירת כלכלה קפטליסטית דינמית. כך יינתן מענה לצורכיהם של האזרחים, אך באמצעות שירותים שהם עצמם בוחרים, מספקים ורוכשים.

הגישה השמרנית גורסת אף היא שאין זה תפקידה של המדינה לספק שירותי רווחה אשר יעלו במחיר חירות אזרחיה, אך היא מדגישה את אחריות המשפחה להבטחת רווחתם של חבריה. על פי גישה זו יש לתת את המענה למצוקותיו של הפרט במסגרת המשפחתית, ועל כן יש לפעול לחיזוקה של מסגרת זו ולהעמקת תחושת האחריות והסיוע בתוך התא המשפחתי.

לאורך ההיסטוריה עברו מדינות הרווחה בעולם כולו תמורות משמעותיות, בהיבט של הגישות שסוקרו לעיל. בתקופה הראשונה, שהחלה לקראת סוף המאה ה-19, שלטה במדינות הרווחה הגישה הליברלית. עם תום מלחמת העולם השנייה, גברה אצל רובן השפעת הגישה הסוציאל-דמוקרטית. התחושה היתה שעל רקע חורבות המלחמה יש להקים עולם חדש על כני הצדק החברתי, המוסר והדאגה למצוקות הפרט. ואולם ככל שחלף הזמן, הלכה וגברה הביקורת על כך שהסיוע של מדינת הרווחה "מהעריסה עד לקבר" יוצר אוכלוסייה פסיבית ואדישה של מקבלי שירותים המפתחים תלות במדינה. ביקורת זו הולידה במהלך שנות ה-90 את הליברליזם החדש, הניאו-ליברליזם. כך במהלך שנות ה-2000 הורגשו תמורות משמעותיות במדינות הרווחה ובשירותים שהמדינה מספקת. המגמה המתהווה משקפת צמצום בחקיקה, בתנאי הזכויות ובשירותים הניתנים לאוכלוסיות הרווחה (דורון, 2003; דורון, 2005; קטן, 2000; Harvey, 2005; Holland, ; 2000; Ong, 2006; 2001).

כיצד מאופיינת מדיניות הרווחה של מדינת ישראל? על רקע התמורות הגלובליות שתוארו לעיל, מדינת ישראל נחשבת כחריגה, שכן היא ממשיכה להתפתח במספר תחומי שירותים חברתיים מרכזיים, בחקיקה ובהקצאת משאבים. כלומר: לצד המאפיינים הניאו-ליברליים ממשיכה מדינת ישראל ומשלבת במשנתה הפוליטית עקרונות סוציאל-דמוקרטיים, המשתקפים במעורבות ממשלתית משמעותית בתחומי הרווחה (דורון, 2003; דורון, 2005; קטן, 2000).

מאמר זה יבחן אפוא אם מדיניות הרווחה הנוהגת בישראל והמענה הניתן לאוכלוסיות השרויות בעוני ובמצוקה חברתית תואמים את העקרונות העולים ממשנתו של הרמב"ם. מענה על שאלה זו יינתן באמצעות השוואה בין הכרעה בסוגיות רווחה, כפי שעולה מן המדיניות הנוהגת בארץ, לבין ההכרעה העולה מכתביו של הרמב"ם (זאת אף שכתביו של הרמב"ם, בשונה מכתבי התיאורטיקנים שיובאו להלן, הם תורניים-הגותיים. מוקד ההשוואה יהיה אפוא בתוכנם של הדברים). יש לציין שהסקירה שנעשתה הקיפה את כל מקורותיו ההלכתיים-החברתיים של הרמב"ם. מתוכם נבחרו המקורות התואמים את סוגיות הליבה של מדיניות הרווחה, לאחר שלא נמצאו מקורות אחרים הסותרים אותם. ראשית נביא את משנתו הכללית של הרמב"ם על רקע תוארו ופועלו, ומתוך משנתו נתמקד בסוגיות הליבה של מדיניות הרווחה.

הרמב"ם ומשנתו

רבי משה בן מימון או, בקיצור, הרמב"ם (Maimonides) חי בשנים 1138-1204, ונחשב מגדולי הפוסקים בכל הדורות, מחשובי הפילוסופים בימי הביניים, איש אשכולות, מדען, רופא, חוקר ומנהיג, אחד האישים החשובים והנערצים ביותר ביהדות. הרמב"ם נולד בעיר

קורדובה שבספרד, וממנה נדד עם משפחתו במשך השנים 1128-1158 בארצות דרום ספרד וצפון אפריקה, עד שהתיישבו לבסוף בעיר פס שבמרוקו. הרמב"ם עצמו עבר לאחר מכן (1168) לקהיר העתיקה, וחי בה עד יום מותו (גרוסמן, 1994; טברסקי, 1992).

כאמור, חיבורו של הרמב"ם מְשַׁנֵּה תורה הוא גולת הכותרת של יצירתו הספרותית. משנה תורה, הנקרא גם היד החזקה על-שם י"ד הכרכים שבו, הוא ספר פסיקה ייחודי ורב היקף: אוסף של הלכות מחייבות המבוסס על החומר ההלכתי המרובה שהצטבר מתקופת המשנה ועד ימיו של הרמב"ם. בכתיבת הספר נמנע הרמב"ם במתכוון מאזכור חילוקי דעות ומחלוקות, ואף לא ציין את מראי המקום של מקורותיו. הרמב"ם בחר להציג את דבריו בניסוח פסקני ואחיד ובצורה תמציתית ובהירה, "כדי שיהא קל לרוב בני האדם". הרמב"ם קרא ליצירתו זו מְשַׁנֵּה תורה, משום שראה בו ספר שני בחשיבותו אחרי התורה, ספר הכולל בקיצור ובבהירות את כל ההלכות והפסיקות הנוגעות לאורח החיים היהודי, של הפרט ושל הכלל, על היבטיו הפילוסופיים והמוסריים: "כללו של דבר, שלא יהא צורך אחרי התורה בספר אחר זולתו, כדי ללמוד ממנו שום דבר ממה שצריך בכל התורה" (רמב"ם, הקדמה לספר המצוות, עמ' ב). משנה תורה נחשב לפסגת היצירה היהודית בתחום ההלכה. נכתבו עליו מאות ספרים שמטרתם לפרש אותו, להתווכח איתו או להוסיף עליו. חיבורים אחרים מפורסמים של הרמב"ם הם ספרו מורה נבוכים, המהווה ספר פילוסופי חשוב, פירוש המשניות לרמב"ם ואיגרות ששלח לבני שיח שונים. משנה תורה ייחודי אל מול יתר החיבורים, גם משום שהוא היחיד שנכתב בעברית, בעוד האחרים נכתבו בערבית (גרוסמן, 1994; טברסקי, 1992).

דיון השוואתי: סוגיות רווחה ושורשיהן במשנתו של הרמב"ם

חשיבות הסיוע לנזקקים במשנת הרמב"ם

הלכות מתנות עניים המובאות בסדר זרעים, בתוך חיבורו של הרמב"ם, משנה תורה, כוללות התייחסויות מקיפות לעניים ולנזקקים. אלה ינחו אותנו במאמר זה, שבו המקורות שנסתמך עליהם לקוחים רובם ככולם מתוך ההלכות הללו. בפתח כל פסיקה דיבר הרמב"ם בהרחבה על חשיבות הסיוע לנזקקים. יש לציין כי דרכו של הרמב"ם במשנה תורה היא לכתוב את לשון המקורות מן התנ"ך, המשנה והגמרא וכן לקצר בדבריו, ואילו בעניין התמיכה בנזקקים האריך הרמב"ם מאוד והביא מדרשי חז"ל רבים הדנים בחשיבות המצווה ואף כתב (הלכות מתנות עניים) [להלן הל' מת"ע], פרק י, הלכה א): "חייבין אנו להיזהר במצוות צדקה יותר מכל מצוות עשה."

גם בהלכות מגילה בעניין שמחת פורים האריך הרמב"ם שלא כהרגלו וכתב (רמב"ם, הלכות מגילה וחנוכה, פרק ב, הלכה טז):

וחייב לחלק לעניים ביום הפורים... מוטב לאדם להרבות במתנות אביונים מלהרבות בסעודתו ובשילוח מנות לרעיו שאין שם שמחה גדולה ומפוארה, אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים. שהמשמח לב האומללים האלו דומה לשכינה שנאמר (ישעיהו נז) "להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים".

הרמב"ם הדגיש כי זוהי מצווה המיוחדת לישראל ומאפיינת אותם. הוא אף הביא מדרשי חז"ל המבטאים את ייחודיותו של עם ישראל בעניין הסיוע לנזקקים (הל' מת"ע, פרק י, הלכות א-ב):

א) חייבין אנו להיזהר במצוות צדקה יותר מכל מצוות עשה, שהצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו, שנאמר "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו לעשות צדקה", ואין כיסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה, שנאמר: "בצדקה תכונני", ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה, שנאמר: "ציון במשפט תיפדה ושביה בצדקה".

ב) לעולם אין אדם מעני מן הצדקה ואין דבר רע ולא היוזק נגלל בשביל הצדקה, שנאמר: "והיה מעשה הצדקה שלום". כל המרחם מרחמין עליו, שנאמר: "ונתן לך רחמים ורחמך והרבך". וכל מי שהוא אכזרי ואינו מרחם יש לחוש ליחסו שאין האכזריות מצויה אלא בעכו"ם, שנאמר: "אכזרי המה ולא ירחמו". וכל ישראל והנלווה עליהם כאחים הם, שנאמר: "בנים אתם לה' אלוהיכם". ואם לא ירחם האח על האח מי ירחם עליו? ולמי עניי ישראל נושאים עיניהן? הלעכו"ם ששוניאין אותו ורודפים אחריהן? הא אין עיניהן תלויות אלא לאחיהן.

בהמשך הביא הרמב"ם את דברי חז"ל על אדישות, העלמת עין, אי התייחסות, שהאדם עלול לתת עליהן את הדין (הל' מת"ע, פרק י, הלכה ג): "כל המעלים עיניו מן הצדקה הרי זה נקרא בליעל, כמו שנקרא עובד עכו"ם בליעל... ונקרא חוטא, שנאמר: 'וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא'."

הרמב"ם אף הביא את ההתייחסות הבסיסית לעניים, שיש להם מעמד הקודם לכל אדם (הל' מת"ע, פרק י, הלכה ד): "והקב"ה קרוב לשוועת עניים, שנאמר: 'שוועת עניים אתה תשמע'. לפיכך צריך להיזהר בצעקתם, שהרי ברית כרותה להם, שנאמר: 'והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני'."

כאן המקום להסביר שמטבע הלשון המקראי (ולאורך כתביו של הרמב"ם) העושה שימוש בפעולת הצדקה (כאן ובמקורות שיופיעו בהמשך) חותר במשמעותו לגוון של צדק חברתי. על אף השונות המיוחסת לשני מושגים אלה – צדקה וצדק – במקרא חד הם.

השימוש המקראי במלה צדקה מבטא חובה משפטית-דתית החותרת לשוויון בין הבריות. זאת בשונה מן החסד, אשר מקורו בבחירתו של האדם להיטיב עם זולתו מתוך רגשות חמלה ורצון להביא לחברה תקינה, אך ללא עיגון משפטי לכך (הלינגר, 2004; שרלו, 2010).

לסיכום, ייחודה של משנתו של הרמב"ם בדבר הסיוע לעניים הוא בכך שהיא מדגישה את הצו האלוקי לעמוד לצדם של הנזקקים, את ההיבט המוסרי של צו זה ואת החמלה שמצופה מאיתנו לרחוש להם. תיאוריות מודרניות מרכזיות של צדק חברתי מדגישות אף הן את מחויבותה של מדינת הרווחה לדאוג לאזרחיה מתוך חובה מוסרית ערכית ודאגה לזולת באופן דומה לזה שמציגות היהדות ומשנתו של הרמב"ם, אף שזו האחרונה נכתבה במציאות חברתית ופוליטית שונה (הלינגר, 2004; Barry, 2005; Miller, 2000; Raphael, 2001). אחת מהן היא גישת כבוד האדם (Nussbaum, 2006). גישה זו מדגישה את אי שוויון ההזדמנויות ואת אי זמינות המשאבים הראשוניים המבדילים בין הפרטים, כמו גם את זכותו של כל אדם לכבוד בסיסי. על פי גישה זו, יש לתקן את אי השוויון באמצעות סיוע המרעיף משאבים על האוכלוסיות הנזקקות לו.

גישה אחרת היא גישת השוויון המורכב (Walzer, 1994). גישה זו מתייחסת לחלוקה של טובין לתושבי הקהילה, ועשויה להשתנות מקהילה לקהילה על פי צרכיה ואמות המידה שלה. ההנחה היא שפרטים, מעצם שייכותם לקהילה, זכאים לשוויון מרבי בהנאתם ממוסדות הקהילה ושירותיה. הגישה נועדה להגן על הנזקקים ביותר (Walzer, 1983).

תיאוריה שונה מאלה הדנה בחשיבות יישומה של מדיניות הרווחה היא תיאוריית עקרון הצדק של רולס (Rawls, 1971, 2001). תיאוריה זו מדגישה את הכדאיות שבביסוסה של מדיניות רווחה. לפי תיאוריה זו על מדינת הרווחה לדאוג לרווחתם של החלשים והעניים יותר ולספק להם רשת ביטחון שתעזור להם לחיות בצורה ראויה ולשפר את מצבם. זאת משום שאילו היינו כולנו משילים מעלינו רמות גבוהות של השכלה, כסף מעמד וכדו', היינו ודאי שואפים להבטיח את מצבם של הנזקקים והנתמכים ביותר. רולס כינה זאת ניסוי מסך הבערות, שבאמצעותו ניתן להמחיש מדוע על הדאגה לחלש להיות בראש סדרי העדיפויות של מדינת הרווחה. למעשה הרעיון המנחה תפיסה זו הוא דאגה עתידית של הפרט לעצמו, שמא ייקלע בעתיד למצב דומה (Rawls, 1971, 2001). בכך היא שונה מהתיאוריות הקודמות שהוצגו לעיל, המדגישות ערכים מוסריים וחברתיים, ואשר קרובות יותר להשקפתו של הרמב"ם.

להלן נציג את סוגיות הרווחה השונות על פי מספר קטגוריות מרכזיות: מערך המיסוי, יחס כלפי בלתי מועסקים (גמלת אבטלה, מבחן תעסוקה), מהגרי עבודה ואופיו של הסיוע הסוציאלי.

מעריך המיסוי וקופה של צדקה

סוגיה מרכזית של מדיניות הרווחה נוגעת למעריך המיסוי. המדיניות הנוהגת כיום מבטאת את ההנחה שעל החזק לתמוך בחלש. הנחה זו באה לידי ביטוי במעריך מיסוי פרוגרסיבי. מעריך זה מתאפיין בכך שנתח גדול מהכנסותיה של המדינה מגיע מהעשירים דרך המסים שהם משלמים, בעוד שהעניים אינם משלמים מסים כלל ונהנים מתמיכה כספית באמצעות גמלאות וקצבאות שונות. סוגיה זו נמצאת בליבת המחלוקת על פניה של מדינת הרווחה. המצדדים במדינת הרווחה רואים במעריך המיסוי את הכלי הראשון במעלה להבטחת קיומה, ואילו המתנגדים לה גורסים שהחלש אחראי למצבו ועל כן אין זה תפקידה של החברה לפרוס עליו חסות. מעריך המיסוי שנוי במחלוקת גם בשל האופן שהצדק החלוקתי מתבטא בו. הוא מגיע עד קיצוניות במדינות סוציאליות המחילות בצורה גורפת את עקרון החלוקה מחדש וחותרות לשוויון כלכלי בין אזרחיהן. מעריך המיסוי הנהוג בארץ איננו חותר לכך, אך, כאמור, העובדה שהעשירים מממנים חלק נכבד מהכנסותיה של המדינה, המיועד בין היתר לתשלומי העברה, משקפת עמדה ברורה של חתירה לסולידריות חברתית ודאגת העשירים לעניים (דהאן, 2007; קטן, 2000).

פסיקתו של הרמב"ם בעניין מבטאת אף היא את הציפייה לסיוע חברתי מקיף מתוך אחריות חברתית. הוא מדבר על "קופה של צדקה", הממחישה את עקרון המיסוי, ועל הגבאים אשר גובים את הצדקה מן העשירים ודואגים להעניקה לנצרכים (הל' מת"ע, פרק י, הלכה א-ג):

(א) כל עיר שיש בה ישראל, חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה, אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים, וזו היא הנקרא קופה.

(ב) וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.

(ג) מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישאל שאין להן קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו, והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.

וכן הוא פוסק (הל' מת"ע, פרק ז, משנה י): "מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שייתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו עד שייתן מה שאמרוהו ליתן." ניתן לראות כי גם בדבריו של הרמב"ם אין הכוונה לצדק חלוקתי, ואולם יש הוראה לקחת "מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן", ומתוך כך לחלק לעניים את מזונותיהן.

היחס כלפי בלתי מועסקים

סוגיה מרכזית אחרת העולה מתוך מדיניות הרווחה היא אופייה של גמלת האבטלה. העיקרון המנחה גמלה זו הוא שעל המדינה לספק לאדם את רמת החיים שקדמה לעזיבתו את העבודה, ללא תלות במבחן הכנסה או במבחן אמצעים. כלומר: גובה דמי האבטלה שהאדם מקבל הוא יחסי לשכר שנהנה ממנו קודם לכן, ובכך מבטיח את שמירתה של רמת החיים הקודמת. גמלה זו שונה באופייה מקצבאות אוניברסליות הניתנות באופן אחיד לכלל הזכאים להן ואשר זכותן מותנית בנזקקות מוכחת. בבסיסה של מדיניות זו עומדת ההנחה שהאדם זכאי לתנאים אלה מכוח התקופה שהועסק בה, כמו גם ההנחה שעוגן כלכלי זה יקל עליו לשוב למעגל העבודה וממילא גם לא להיות בהמשך לנטל על הציבור (בר-צורי, 2004; גל, 2004; דורון, 2006; Paz-Fuchs, 2008). בדומה לעיקרון המנחה את גמלת האבטלה, מציג הרמב"ם בהלכות מתנות עניים את החובה "להשלים חסרונו" של היורד מנכסיו, ולדאוג לכך שתישמר רמת החיים הקודמת שלו, אפילו אם מדובר ברמת חיים שבה היה לו "סוס לרכב עליו ועבד לרוץ לפניו...". וכך פסק הרמב"ם (הל' מת"ע, פרק ז, הלכה ג):

לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו. אם אין לו כסות, מכסים אותו. אם אין לו כלי בית, קונין לו. אם אין לו אישה, משיאין אותו. ואם היתה אישה, משיאין אותה לאיש. אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו והעני וירד מנכסיו, קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, שנאמר "די מחסורו אשר יחסר לו", ומצווה אתה להשלים חסרונו, ואין אתה מצווה לעשרו.

פסיקתו של הרמב"ם מסתמכת על הגמרא בכתובות (דף סז, ב), האומרת שהעזרה לחלש איננה קבועה, אלא תלויה בסגנון חייו. אנו מצוים לעזור לכל אדם לפי צרכיו:

תנו רבנן: "די מחסורו" אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשרו; "אשר יחסר לו": אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלשה מילין.

בל נטעה ונחשוב כי כוונת הרמב"ם לעודד אנשים ליפול לנטל על הציבור. מטרת הלכה זו היא לאפשר לאדם להשתקם ולחזור במהירות האפשרית למצבו. אל האדם עצמו מופנית בהמשך הדברים הכוונה שונה בתכלית, המעודדת אותו לקחת אחריות על מצבו ולא ליפול לנטל על הציבור. גם הוראה זו נשענת על דברי חז"ל, המשבחים את העצמאות הכלכלית של האדם ואת ההנאה מיגיע כפיו. הרמב"ם ריכז כמה מדבריהם והאריך בכך בהלכות מתנות עניים באמרו, כי אמנם מצווה גדולה לתת צדקה, אך על האדם להשתדל מאוד לצאת ממצב שבו הוא תלוי בצדקה (הל' מת"ע, פרק י הלכה יח):

לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הציבור. וכן ציוו חכמים ואמרו: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות." ואפילו היה חכם ומכובד והעני. יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ולא יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם: "חכם גדול אני, כהן אני, פרנסוני." ובכך ציוו חכמים. גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגינות ועושי הברזל והפחמים, ולא שאלו מן הציבור ולא קיבלו מהם כשנתנו להם... וכל מי שצריך ליטול וציער ודחק את השעה וחיה חיי צער כדי שלא יטריח על הציבור אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו, ועליו ועל כל כיוצא בזה נאמר: "ברוך הגבר אשר יבטח בה'."

לצד הדרכה זו לפרט, יש הדרכה גם לכלל כיצד לסייע לאדם להיחלץ ממצב כלכלי קשה. מכלל אמצעי הסיוע האפשריים לנזקקים יצר הרמב"ם מדרג של אופני סיוע, ובראשו העמיד את האופן שבו העני עשוי להיחלץ ממצבו על הצד הטוב ביותר ולטווח הארוך: שיבה למעגל העבודה (ה' מת"ע, פרק י, הלכות ז-יד):

שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלוואה, או עושה עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר: "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך." כלומר: החזק בו עד שלא יפול ויצטרך. [גם המתנה או הלוואה, כמו המצאת המלאכה או חבירה לשותפות, מטרתן להשיב לאדם תעסוקה בהקדם ולא כצדקה רגילה; ל"ז]

פחות מזה הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח.

פחות מזה שידע הנותן למי ייתן ולא ידע העני ממי לקח.

פחות מזה שידע העני ממי נטל ולא ידע הנותן.

פחות מזה שייתן לו בידו קודם שישאל.

פחות מזה שייתן לו אחר שישאל.

פחות מזה שייתן לו פחות מן הראוי בסבר פנים יפות.

פחות מזה שייתן לו בעצב.

הנחיות אלה עולות בקנה אחד עם העידוד הגורף לשוב למעגל העבודה ולא להסתמך על תמיכתה של מדינת הרווחה לאורך זמן. עידוד זה מופיע בסוגיה אחרת במדיניות הרווחה הנוגעת להתניית קבלת גמלת האבטלה או קצבת הבטחת ההכנסה, המוענקות למחוסרי העבודה, במבחן תעסוקה. על פי המדיניות הנוהגת כיום, על מקבלי הגמלה/קצבה להוכיח את נכונותם לשוב למעגל העבודה דרך הסכמתם לקבל כל עבודה שעשויה

להתאים להם. אם אין הם מסכימים, נשללת מהם הגמלה/קצבה באופן זמני או אף קבוע. ערוצים אחרים של עידוד התעסוקה הם הכשרה מקצועית (המסובסדת בחלקה), קורסי יזמות עסקית ומערך ליווי אישי מקיף שמטרתו להשיב את האדם למעגל העבודה בהקדם האפשרי (בייניש, 2005; בר-צורי, 2004; גל, 2004; דורון, 2006; שביב, 2001). ערוצים אלה מצויים תחת אחריותן וסמכויותיהן של לשכות התעסוקה והלשכות לשירותים חברתיים.

מהגרי עבודה

הסוגיה הבאה שנדון בה היא היחס למהגרי העבודה המועסקים בישראל, המכונים "עובדים זרים". זוהי סוגיה טעונה, והיא מורכבת בעיקר משום שהיא נוגעת למציאות קיימת ולא רק לשאלות עתידיות בנושא.² מהגרי העבודה מהווים כ-10% מסך כל כוח העבודה בישראל. מספרים אלה מציבים את מדינת ישראל בראש המדינות המובילות בקליטת מהגרי עבודה, וזאת בזמן קצר יחסית. הקולות המצדדים בהסתמכות על העובדים הזרים מציגים מציאות שבה ניתן לקיים ענפים במשק בעלויות נמוכות בד בבד עם העובדה שאוכלוסיית העובדים המקומית נמנעת ברובה מענפים אלה. מנגד, יש התנגדויות עזות לדחיקת הפרנסה מידי אוכלוסיית העובדים המקומית, גם אם משמעות הדבר היא ייקור המשרות, ויש קריאה גורפת להחליף את העובדים הזרים בעובדים ישראליים תוך ספיגת המשמעות הכלכלית שבכך, לטובת קדימות הסיוע לאוכלוסייה המקומית ולמשק המקומי (ינאי ובורובסקי, 1999; רייכמן וקמפ, 2004; Bartram, 1998; Raijman & Semyonov, 2004; Raijman, Semyonov, & Schmidt, 2003). קולות אלה האחרונים עולים בקנה אחד עם פירושו של הרמב"ם למשנה במסכת אבות "ויהיו עניים בני ביתך" (פרק א, משנה ה), המובא אף הוא בהלכות מתנות עניים. על משנה זו מפרש הרמב"ם שהכוונה לנתינת תעסוקה לעניים (הל' מת"ע, פרק י, הלכה יז):

ציוו חכמים שיהיו בני ביתו של אדם עניים ויתומים במקום העבדים. מוטב לו להשתמש באלו, וייהנו בני אברהם, יצחק ויעקב מנכסיו, ולא ייהנו בהם זרע חם, שכל המרבה עבדים בכל יום ויום מוסיף חטא ועוון בעולם. ואם יהיו עניים בני ביתו, בכל שעה ושעה מוסיף זכויות ומצוות.

ההדרכה העולה מכך היא להעדיף, מתוך אחריות כללית לפרנסתם של העניים, את כוח העבודה המקומי על פני כוח עבודה נוכרי, על אף היתרונות הגלומים בהעסקת הנוכרים. עם זאת, לא מצאנו אצל הרמב"ם התייחסות נרחבת למכלול ההיבטים המאפיינים את

2 עם זאת, אין מאמר זה עוסק בסוגיית גירוש משפחות העובדים הזרים הנידונה בימים אלה.

הסוגיה (כלכליים, מדיניים וחברתיים), אלא נגזרת כלכלית שלה בהתייחס לפרנסתה של האוכלוסייה המקומית.

סיוע סוציאלי

נחתום סוגיות אלה בבחינת מקומה של העבודה הסוציאלית במערך שירותי הרווחה. בעשורים האחרונים חלה תפנית משמעותית בהגדרת ייעודה של העבודה הסוציאלית. מלשכות סעד, שמן הקודם שביטא מתן סיוע כלכלי ונפשי כאחד, הן הפכו ללשכות רווחה ובשלב מאוחר יותר למחלקות לשירותים חברתיים, שם המשקף התמקדות במתן סיוע נפשי (שהסיוע החומרי משני לו), בעוד הסיוע הכלכלי מופקד בידי הביטוח הלאומי (קרומר-נבו וברק, 2006). חלוקה זו מאפשרת לכל גוף לתת בצורה מלאה את השירות שהוא מתמחה בו, ללא ניגוד אינטרסים ומשוחרר מהשפעות ומלחצים. למקומה של העזרה הנפשית במערך הסיוע הסוציאלי הקדיש הרמב"ם התייחסות משמעותית במכלול הלכות מתנות עניים (הל' מת"ע, פרק י, הלכה ה):

שאל העני ממך ואין בידך כלום ליתן לו, פייסהו בדברים ואסור לגעור בעני או להגביה הקול עליו בזעקה, מפני שלבו נשבר ונדכא, והרי הוא אומר: לב נשבר ונדכה אלהים לא תבוזה, ואומר: "להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים", ואוי למי שהכלים את העני. אוי לו, אלא יהיה לו כאב בין ברחמים בין בדברים, שנאמר: "אב אנוכי לאביונים."

דברים אלה מתבססים על הגמרא (בבא בתרא ט, ב): "ואמר רבי יצחק: כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפייסו בדברים מתברך ב"א ברכות."

הרמב"ם הרחיב בעניין התמיכה הנפשית ואף כתב שאם נתינת הממון מלווה באי-רצון מופגן, עדיף שלא ייתן כלל; הדרך לתת צדקה היא על ידי השתתפות כנה בצער וניסיונות לנחם את המקבל (הל' מת"ע, הלכה ד):

כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע, אפילו נתן לו אלף זהובים, אבד זכותו והפסידה... אלא נותן לו בסבר פנים יפות ובשמחה ומתאונן עמו על צרתו, שנאמר: "אם לא בכיתי לקשה יום עגמה נפשי לאביון." ומדבר לו דברי תחנונים וניחומים, שנאמר: "ולב אלמנה ארנין."

מדבריו של הרמב"ם עולה ההכרה שסיוע מקיף לאוכלוסיית הרווחה כולל את הסיוע הנפשי כחלק בלתי נפרד מן הסיוע החומרי. חשיבות הדגשה זו עולה מתוך השקפתם המקצועית של העובדים הסוציאליים, כמו גם מדבריהם של הפונים למחלקות לשירותים חברתיים, המעלים כי מתן התמיכה והסיוע הרגשי בד בבד עם הסיוע האינסטרומנטלי חיוניים למה שהם מכנים "טיפול מיטיב" ולא "טיפול כושל". שילובם של שני אלה

יבטיח את הצלחת הטיפול ואת היחלצותו של הפונה מהנזקקות שהוא מצוי בה (קרומר-נבו וברק, 2006).

לוח 1 מציג לסיכום את נקודות ההשוואה שסקרנו בין מדיניות הרווחה בישראל למשנתו של הרמב"ם.

לוח 1

מדיניות הרווחה בישראל ומשנתו של הרמב"ם – נקודות להשוואה

משנתו של הרמב"ם	מדיניות הרווחה בישראל	סוגיות בליבת מדיניות הרווחה
צו אלוקי, אחריות מוסרית. דמיון להפיסות: כבוד האדם, שייכות לקהילה ושוויון, צדק חברתי	תפיסות שונות בדבר אחריות החברה, כבוד האדם, שוויון וצדק חברתי מטעמי מוסריות ותועלתנות הפרט	התפיסה מאחורי הסיוע לנזקקים
שוונות מן התיאוריות של צדק תועלתני	מס פרוגרסיבי, מסי העשירים מממנים נתח נכבד מהוצאותיה של המדינה המיועדות גם לקצבאות לעניים	מערך המיסוי
"קופה של צדקה". מתוכה מחלקים לעניים את מזונותיהם. כל אחד נותן כפי יכולתו הכלכלית (אלמנט פרוגרסיבי)	גמלת אבטלה מדורגת לפי הכנסתו הקודמת של האדם	היחס כלפי בלתי מועסקים
החובה להשיב לאדם המובטל את רמת החיים הקודמת	מבחן תעסוקה המגלם את החובה לקבל כל עבודה מתאימה בעת ההסתייעות בגמלת האבטלה (וכתנאי לה)	סיוע בעת אבטלה
החובה על כל אדם לקבל עבודה שתאפשר לו עצמאות (גם אם איננה לפי מעמדו / כישוריו) ולא להפיל עצמו על הבריות. עידוד לעצמאות כלכלית	טרם הוכרעה הסוגיה: מחד גיסא יש המצדדים בשימוש במהגרי עבודה לצורך הוזלת העלויות למשק. מאידך גיסא יש השוללים זאת משום הצורך בקדימות הסיוע לאוכלוסייה המקומית ולמשק המקומי	עידוד השיבה לעבודה
הנחיה גורפת להעדיף עבודה עברית שתפרנס את האוכלוסייה המקומית ולא להעסיק עובדים מחוץ לעם ישראל	סיוע מתוך תמיכה נפשית ורגשית	מהגרי עבודה
תמיכה נפשית, דברי פיוס ותנחומים, הכלה		סיוע סוציאלי (הנלווה לסיוע החומרי)

סיכום

עיון במשנתו של הרמב"ם חושף לפנינו מספר סוגיות, אשר מאות בשנים לאחר מכן לבשו פנים של עקרונות מנחים שעליהם מושתתת מדיניות הרווחה של מדינת ישראל וביטוייה בחקיקה. פתחנו מאמר זה בשאלה אם אכן ניתן למצוא סימוכין למדיניות הרווחה הנוהגת כיום בהנחיות היהדות המופיעות לאורך כתבי התורה והגמרא ומפרשיה. פסיקותיו של הרמב"ם, אשר מסתמכות על כל הספרות התורנית אשר קדמה לו ומשמשות עד היום כפסיקות מרכזיות בכל מגזרי היהדות, מכריעות שאלה זו בצורה חיובית וגורפת, ותומכות בטענה כי לסוגיות הליבה המרכזיות של מדיניות הרווחה הרווחת כיום יש התייחסות הלכתית תואמת ומקיפה במקורות היהדות. בניגוד לתחומים אחרים טעונים יותר, שבהם יש התנגשות בין המשפט העברי למשפט האזרחי, מתחוור לנו שבתחום המדיניות הסוציאלית יש הלימה רבה בין מדיניות הרווחה בישראל וביטוייה בחקיקה לבין פסיקותיו של הרמב"ם המייצגות את פסיקות היהדות בכללותה.

מתוך כך אנו מוצאים דמיון בין חשיבות הסיוע לנזקקים מתוך צו אלוקי, חמלה ואחריות הדדית, כגרסת הרמב"ם, לבין תיאוריות שונות של צדק חברתי, שוויון, מוסר וערכות הדדית. זאת לצד תיאוריות אחרות של תועלתנות העומדות בסתירה לכל אלה ובשל כך אינן מאפיינות את הדעה השלטת במדיניות הרווחה בארצנו.

זיקה אחרת בין סוגיות הרווחה לפסיקותיו של הרמב"ם עולה מתחום מערך המיסוי. הרעיון שמסי העשירים יממנו (באופן מדורג) את הוצאותיה של המדינה, ובכללן הוצאות הרווחה, מופיע אצל הרמב"ם כ"קופה של צדקה" הנאספת מן העשירים כפי כוחם ומשמשת את צורכי העניים. עוד זיקה מתבטאת ביחס כלפי בלתי מועסקים. מחד גיסא עולה אחריותה של המדינה לספק להם רמת חיים דומה לזו אשר קדמה להפסקת העבודה או, כפי שפוסק הרמב"ם, יש לשמור על רמת החיים שהאדם הורגל אליה; מאידך גיסא יש עידוד שאינו משתמע לשתי פנים לשוב במהרה למעגל העבודה, המעוגן במבחן תעסוקה במדינת הרווחה או, בניסוחו של הרמב"ם, "לא ליפול על הבריות" ולא למאוס בשום עבודה שיכולה לאפשר לו עצמאות כלכלית.

תחום אחר שבו ניתן למצוא תימוכין במשנתו של הרמב"ם לסיוע הניתן במדינת הרווחה הוא אופי הסיוע הסוציאלי. הוראתו של הרמב"ם, כמו גם ייעודה של העבודה הסוציאלית, היא מתן סיוע רחב לנזקקים, הכולל עזרה נפשית ורגשית, הכלה ותמיכה.

מלבד נקודות הדמיון האלה, נראה שאף ניתן להוסיף ולמצוא מענה גם לשאלות חדשות השבות ועולות, כדוגמת סוגיית העובדים הזרים (האם לאפשר זאת או שמא לעודד עבודה עברית בכל מחיר?), ולגלות שאף להן קדמו התייחסויות בכתביו של הרמב"ם והקודמים לו. יש בכך בשורה חיובית ומשמעותית למדינה אשר סוגיות נרחבות של מדיניותה עודן

בהתהוות. משמעות הדבר היא כי תשובות לשאלות רבות מצויות במקורות היהדות. דברים אשר נכתבו מאות בשנים קודם לקיומה של המדינה ואשר הנחו את דורותיה הקודמים, בכוחם לשוב ולהדריכה כיצד לסלול את דרכה גם כיום, כמו גם לקרב לפתחיה של האוכלוסיות הטוות את דרכן על פי עקרונות היהדות אף את עקרונות מדינת הרווחה.

מקורות

אברהם, מ' (2004). האם ההלכה היא "משפט עברי"? על דת, מוסר ומשפט. אקדמות, טו, 163-141.

בייניש, א' (2005). יישום "תוכנית ויסקונסין" בישראל – היבטים משפטיים. עבודה חברה ומשפט, יא, 154-121.

בר-אילן נצ"י (2007). משטר ומדינה בישראל על פי התורה. ירושלים: אריאל, מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל.

בר-צורי, ר' (2004). תעסוקה, אבטלה ומדיניות רווחה. בתוך י' קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2004 (עמ' 286-251). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

גל, ג' (2004). על מטוטלת האבטלה בביטוח אבטלה בישראל, 1972-2003. ביטחון סוציאלי, 67, 143-109.

גרוסמן, א' (1994). יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד. בתוך ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד (עמ' 173-150). ירושלים: הוצאת ספרים י"ל מאגנס.

דהאן, י' (2007). תיאוריות של צדק חברתי. תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור.

דורון, א' (2003). משטר הרווחה במדינת ישראל: מגמות השינוי והשלכותיהן החברתיות. סוציולוגיה ישראלית, ה, 434-417.

דורון, א' (2005). ספי הכנסת המינימום לקיום במערכת הבטחת ההכנסה הישראלית: התפתחויות בעבר ומבט לעתיד. חברה ורווחה, כה, 460-443.

דורון, א' (2006). שחיקת העיקרון הביטוחי בביטוח הלאומי בישראל: ההשלכות על אופן תפקודה של מערכת הביטחון הסוציאלי בישראל. ביטחון סוציאלי, 71, 61-39.

הלינגר, מ' (2004). התרומה האפשרית של המסורת היהודית ההלכתית ליצירת צדק חברתי במדינה יהודית דמוקרטית. בתוך א' דון-יחיא, א' בלפר וש' סנדלר (עורכים), צדק חברתי ומדיניות כלכלית במדינה יהודית (עמ' 34-70). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

חוק יסודות המשפט התש"ם-1980.

טברסקי, י' (1992). הלכה והגות: קווי יסוד במשנתו של הרמב"ם. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.

ינאי, א' ובורובסקי, א' (1999). עובדים זרים בישראל: זכויות ונגישות למערכת הרווחה. ביטחון סוציאלי, 53, 59-78.

קטן, י' (2000). מדינת הרווחה לפתחה של מאה חדשה. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.

קרומר-נבו, מ' וברק, ע' (2006). מחקר פעולה משתף: מערכת הרווחה מנקודת מבטם של צרכני שירותי רווחה. ביטחון סוציאלי, 72, 11-37.

רייכמן, ר' וקמפ, א' (2004). שחקנים מדינתיים ולא מדינתיים: ניתוח רב-שכבתי של מדיניות הגירת עבודה בישראל. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון בחברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 222-238). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

רמב"ם. הקדמה לספר המצוות (מהדורת קאפח, התשי"ח-1968). ירושלים: מוסד הרב קוק.

רמב"ם. משנה תורה, הלכות מתנות עניים.

שביב, מ' (2001). מהבטחת הכנסה להבטחת תעסוקה. הרבעון הישראלי למיסים, כז (108), 15-41.

שרלו, י' (2010). חסד ואמת נפגשו: על ההבחנה בין "צדק" ו"חסד". בתוך ח' דויטש, א' כסלו, וב' לאו (עורכים), בצדק אחזה פניך: עניים ועוני בין תמיכה לצמיחה (עמ' 46-63). תל-אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.

Bartram, D. V. (1998). Foreign workers in Israel: History and theory. *International Migration Review*, 32, 303-325.

Bartram, D. (2003). *Expanding notions of welfare: Social policy and cultural forms in Israel and France*. Paper for the inaugural ESPAnet conference "Changing European societies – The role for social policy". Copenhagen, November, 2003.

- Barry, B. (2005). *Why social justice matters*. Cambridge: Polity Press.
- Brick, Y (1989). Judaism and social policy. *Social Policy and Administration*, 23 (3), 262-276.
- Dalin, D. G. (1997). Judaism's war on poverty. *Policy Review*, 85, 28-33.
- Doron, A. (1978). Public Assistance in Israel: Issues of Policy and Administration. *Journal of Social Policy*, 7 (4), 441-460.
- Dorff, E. N. (1995). Jewish tradition and national policy. In D. H. Frank (Ed.), *Commandment and community: New essays in Jewish legal and political philosophy* (pp. 85-110). Albany, NY: State University of New York Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Holland, D. C. (2001). Encounters with the super-citizen: Neoliberalism, environment activism, and the American heritages river initiative. *Anthropological Quarterly*, 74 (3), 124-134.
- Jacobs, J. (2008). From Pumbedita to Washington: Rabbinic text, urban policy, and social reality. *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 26 (3), 105-126.
- Leighninger, L. (2008). *The history of social work and social welfare*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Macarov, D. (1993). Self-reliance versus entitlement programs, or where should we place the deckchairs on the Titanic? *International Social Work*, 36, 131-141.
- Miller, D. (2000). *Citizenship and national identity*. Cambridge: Polity Press.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership*. Harvard: Harvard University Press.

- Ong, A. (2006). *Neoliberalism as exception: Mutations in citizenship and sovereignty*. Durham, NC: Duke University Press.
- Paz-Fuchs, A. (2008). *Welfare to work: Conditional rights in social policy*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Raphael, D. D. (2001). *Concepts of justice*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Raijman, R. & Semyonov, M. (2004). Perceived threat and exclusionary attitudes towards foreign workers in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 27 (5), 780-799.
- Raijman, R., Semyonov, M., & Schmidt, P. (2003). Do foreigners deserve rights? Determinants of public views towards foreigners in Germany and Israel. *European Sociological Review*, 19 (4), 379-392.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Rawls, J. (2001). *Justice as fairness: A restatement*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Walker, A. (1991). Poverty and the welfare state: Can poverty be abolished? *Journal of Social Work and Policy in Israel*, 4, 39-60.
- Walzer, M. (1983). *Spheres of justice*. New York: Basic Books.
- Walzer, M. (1994). *Thick and thin: Moral arguments at home and abroad*. London: University of Notre Dame.